

UOT 1 (091)

(səh. 96-104)

ƏHMƏD KƏRƏDİ ZƏKUYEVİN İSLAM BÖLGƏSİ FƏLSƏFƏ TARİXİNƏ DAİR TƏDQİQATLARI

Zaur Firidun oğlu Rəşidov

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

“Azərbaycan fəlsəfə tarixi” şöbəsi, elmi işçi

zaur20@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4504-1856>

Xülasə. Əhməd Karadi Zəkuyev (1888-1968) XX əsr Azərbaycan fəlsəfəsinin məşhur tarixçilərindən biridir. Onun tədqiqatları əsasən bütün İslam regionunun əsas fəlsəfi təlimlərinin öyrənilməsinə həsr olunub. Sovet dövründə İbn Sinanın psixologiyası, Saflıq Qardaşlarının fəlsəfi təlimləri və ən-Nəz-zam dünyagörüşü ilk dəfə Zakuev tərəfindən xüsusi olaraq öyrənilmişdir. Onun İslamın əsas dili olan ərəb dilini mükəmməl bilməsi də tədqiqatının elmi mahiyyətini xeyli artırmışdır. Digər tərəfdən, dövrünün hakim ideologiyası Zakuevin tədqiqatlarında da aydın şəkildə özünü göstərir. Onun İslama qarşı son dərəcə subyektiv və bəzi hallarda qərəzli mövqeyi bu məsələdən qaynaqlanır. Bu məqamları nəzərə alaraq, ümumiyyətlə, onun tədqiqatının indiki dövrdə aktuallığını qeyd edə bilərik.

Açar sözlər: Şərq peripatizmi, neoplatonizm, sufizm, varlıq vəhdəti, saflıq qardaşları, mötəzililər, nəzzamiyyə

STUDIES OF AHMED KARADI ZAKUEV ON THE HISTORY OF PHILOSOPHY OF THE ISLAMIC REGION

Zaur Rashidov

Leading Researcher of ANAS

Institute of Philosophy and Sociology

<https://orcid.org/000-0002-4504-1856>

Absatract. Ahmed Karadi Zakuev (1888-1968) is one of the famous historians of philosophy in Azerbaijan in the 20th century. His research and studies are mainly devoted to the study of the main philosophical teachings of the entire Islamic region. During the Soviet period, the psychology of Ibn Sina, the philosophical teachings of the Brothers of Purity and the worldview of an-Nazzam were first specially studied by Zakuev. His excellent knowledge of Arabic, the main language of Islam, also greatly enhanced the scientific value of his research. On the other hand, the dominant ideology of his time is also clearly manifested in Zakuev's studies. His extremely subjective and in some cases biased position towards Islam also stems from this issue. If we discard such moments, in general, we can note the relevance of his research at the present time.

Key words: Eastern peripatetism, neoplatonism, Sufism, unity of being, the Brothers of Purity, the mutazilites, nazzamiyya

ИССЛЕДОВАНИЯ АХМЕДА КАРАДИ ЗАКУЕВА ПО ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ ИСЛАМСКОГО РЕГИОНА

Заур Рашидов

научный сотрудник НАНА

Институт философии и социологии,

zaur20@mail.ru

<https://orcid.org/000-0002-4504-1856>

Аннотация. Ахмед Каради Закуев (1888-1968), является одним из известных историков философии Азербайджана в XX веке. Его исследования в основном посвящены изучению главных философских учений, всего исламского региона. В советский период, психология ибн

Сины, философское учение Братьев Чистоты и мировоззрение ан-Наззама, впервые были специально изучены именно Закуевым. Его превосходное знание арабского языка - основного языка Ислама - также значительно повысило научность его исследований. С другой стороны, в исследованиях Закуева отчетливо проявляется и доминирующая идеология его времени. Его крайне субъективная, а в некоторых случаях и предвзятая позиция по отношению к Исламу, также проистекает из этого вопроса. Если учесть эти моменты, в целом можно отметить актуальность его исследований и в настоящее время.

Ключевые слова: восточный перипатетизм, неоплатонизм, суфизм, единство бытия, братья чистоты, мутазилиты, наззамийя.

Giriş

Əhməd Kərədi Zəkuyev (1888-1968) orta əsrlərdə İslam dünyasında fəaliyyət göstərən fəlsəfi məktəblər, dini cərəyanlar, VIII-XII əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə məntiq tarixi, qeyd olunan əsrlərdə həmin bölgələrdə özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış etik təlimlər, estetik düşüncə sistemləri və psixologiya kimi elm sahələri üzrə araşdırmalar aparmışdır. Ə.K.Zəkuyev 1918-ci ildə İstanbul Universitetinin fəlsəfə bölümünə daxil olmuş, orada təhsilini tamamlayaraq “Yakutların dini” adlı dissertasiya işi yazmışdır. 1921-ci ildə bu ali məktəbi bitirdikdən sonra Bakıya qayıtmış, Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə tarixi, eləcə də indiki Bakı Dövlət Universitetində xüsusi kurs olan ərəb-müsəlman fəlsəfəsindən mühazirələr oxumuşdur. Daha sonra, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunda elmi fəaliyyət göstərmişdir. Dini təhsil aldığı üçün İslam mənaevi mədəniyyətinin incə çalarlarına dərinlən bələd olan Zəkuyev ərəb, türk, rus və azərbaycan dillərini də mükəmməl öyrənmişdir.⁶² O, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında orta əsrlər İslam fəlsəfə tarixinin ən tanınmış tədqiqatçılarından biri kimi tanınmışdır.

“Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri”. Zəkuyev bu əsərində Aristotelin (e.ə.384-322) davamçısı, Şərq məşşailiyinin (peripatetizm) ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əbülhəsən Bəhmənyarın (993-1066) fəlsəfi irsini tədqiq etmiş, filosofun yaradıcılığındakı bir çox problemlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Belə məsələlərdən biri fəlsəfə tarixində daima aktual olmaqla bərabər, heç də hər dəfə birmənalı şərh edilməyən Şərq və Qərb fəlsəfi düşüncələrində varislik məsələsidir. Antik yunan fəlsəfəsinin klassik mərhələsinin, xüsusən də Aristotelin irsi üzərində qurulan Bəhmənyar fəlsəfəsi, eləcə də daha geniş mənada Şərq peripatetizmi böyük ölçüdə Stagirli irsinin müsəlman Şərqindəki özünəməxsus davamıdır. Amma, bu fikir istər Şərq, eləcə də Qərb-İslam⁶³ peripatetizminin özünəməxsus bir fəlsəfi cərəyan olmasına heç də kölgə salmır. Çünki məşşailik Antik fəlsəfəni ilkin-xalis formasında yox, Şərq və İslam ruhunda qəbul etdi. Qədim fəlsəfənin ilkin əsasları bu ruhda əridi. Zəkuyev hesab edir ki, Yaxın Şərq filosofları istər Aristotel fəlsəfəsi, istərsə də İran-Hind mədəniyyətindən əxz etdikləri fikirləri eynən olduğu kimi yox, öz əlavə və şərtlərilə, tənqidi bir şəkildə davam etdirərək orijinal təlimlər yaratmışdılar (1, s.10). Fəlsəfə tarixində Antik Yunan-Roma və Hind-İran mədəniyyətlərinin də bərzəxində yerləşən yeganə ən əsaslı mədəniyyət elə İslam mədəniyyətidir. Ona görə də, İslam fəlsəfəsinin dünya fəlsəfə tarixində yeri xüsusiədir. Bu fəlsəfəsiz dünya fəlsəfəsinin ümumi mənzərəsi tam deyil.

Tədqiqat əsərində maraqlı məqamlardan biri də, Şərq məşşailiyinin (Bəhmənyarın nümunəsində) təkcə Aristotel yox, eləcə də Antik yunan fəlsəfəsinin klassik mərhələsinin ən görkəmli simalarından biri olan Platon (e.ə.427-347) fəlsəfəsi ilə müəyyən dərəcədə bağlılığına diqqətin yetirilməsidir. Zəkuyev hesab edir ki, “əl-Bəhcət” (Gözəllik) adlı əsərində Bəhmənyarın zəruri varlığı bilik-ideya ilə

⁶² O, Dağıstan Respublikasının Lak rayonunda yerləşən Qumuç kəndində ruhani ailəsində doğulmuş və ilk təhsilini də orada yerləşən mədrəsədə almışdır.

⁶³ Qərb deyərək orta əsrlərdə Əndəlis xilafəti və Norman-Ərəb mədəniyyətinin geniş yayıldığı Siciliya adasını nəzərdə tuturuq.

eyniləşdirməsi, onun Platon fəlsəfəsinin də təsiri altında olmasına sübutdur (1, s.22). Məlumdur ki, fəlsəfə tarixçiləri, xüsusən Sovet dönməində fəaliyyət göstərən, Aristotel və aristotelizmi Şərq peripatetiklərinin əsas ideya mənbəyi saysalar da bu məsələdə Platon və neoplatonizmə xüsusi diqqət ayırırlar. Bəzənsə, məşşailiklə platonizm və neoplatonizm arasında əlaqələrin çox zəif olmasını əsaslandırmağa çalışırlar. Zəkuyev İslam fəlsəfi təlimlərinin öz aralarında da müəyyən varislik əlaqələrinin olmasına diqqət yetirir. O, yazır ki, istər Bəhmənyar, istərsə də onun müəllimi olan İbn Sinanın fəlsəfi görüşlərindəki bəzi məsələlərə sufilərin mistik xarakterə malik təlimlərinin də təsiri olmuşdur (1, s.27). Fikrimizcə, sufizm nəinki peripatetizm, eləcə də bütün digər İslam fəlsəfi təlimlərinə də müəyyən paradigmaları ilə sirayət edə bilmişdir.

Zəkuyev yazır ki Bəhmənyara görə, ilk səbəb zəruri, aləm isə mümkün varlıqlardır. Nəticə səbəbdən ayrılmazdır. Bu halda səbəb kimi onun nəticəsi olan aləm də zaman etibarı ilə əbədidir (1, s.36). Fikrimizcə, nəinki təkcə Bəhmənyarın fəlsəfi görüşlərinə, ümumiyyətlə, bütün peripatetizmin ruhuna bir dualizm xasdır. Aristotel kimi məntiqi mühakimələrə, sillogizmlərə⁶⁴ əsaslanan məşşailər öz fəlsəfi sistemlərini yaradarkən (dinə qarşı çıxmada) ilk səbəbi aləmdən çıxış edərək izah edə bilmədikləri üçün onu məntiqi olaraq aləmdən kənara yerləşdirirdilər. Bu cəhət isə kor-koranəlik əlaməti yox, məntiqi şəkildə qurulmuş sistem-element əlaqələrini fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmaq cəhdidir. Ümumi olaraq götürüldükdə mahiyyəti etibarı ilə peripatetizmdə ilk səbəb elə İslamın Tanrısıdır. Bu, dində qəbul olunmuş yaradıcıdır. Peripatetiklər Tanrı yox, ilk səbəb və ya zəruri varlıq ifadəsindən istifadə etdikləri üçün onların düşüncələrindəki fəlsəfi incəliklər din xadimləri tərəfindən şəriətin hazır qəlibləri ilə başa düşülməyərək rədd olunur, özləri isə kafir elan edilirdilər. Əksinə, yaradıcıyı inkar etmədən fərqli baxış (mahiyyəti etibarı ilə məntiqi və mücərrəd fəlsəfi olsa belə) bucağından izah etməyə cəhd, ilahiyyatın bəzən formaca antropomorfizmi də mümkün edən izahlarından daha üstün və ən azındansa onun qədər yaşam hüququna malikdir. Amma təəssüflər olsun ki, ixtiyari seçimlər edən mütləq iradənin, məntiqin daha asan həzm edə biləcəyi səbəb ondan doğan zəruriyyətlə əvəz edilməsi, bütün orta əsrlər fəlsəfə tarixində (həm Qərb, həm də Şərqdə) yolverilməz günah anlamına gəlmişdir. Məsələnin ən acınacaqlı tərəflərindən biri isə orta əsrlərə xas, fəlsəfəyə zülm edən, azad düşüncəyə işgəncə verən iradəyə bağlı bu təfəkkür tərzinin zaman keçdikcə digər sivilizasiyalarda (xüsusən Qərb və Uzaq Şərq) müasirləşsə də müasir İslam dünyasında zamana belə əks olan ənənəvi formada hələ də yaşamaqda davam etməsidir.

Zəkuyev hesab edir ki, Bəhmənyar materiya və formanı əbədi hesab etməklə kortəbii şəkildə olsa da materiyanın (*müəllif burada, ümumiyyətlə, maddiliyi nəzərdə tutur-Z.R*) itməməsi qanununu əsaslandırmağa çalışır (1, s.47). Elm və texnikanın inkişaf etdiyi sonrakı əsrlərdə, xüsusən yeni dövrdə fizikanın qızıl qanununa çeviriləcək bu mühakimənin, bölgə mədəniyyətimizin də təmsil olunduğu orta əsr İslam filosofları tərəfindən fərziyyə olaraq irəli sürülməsi olduqca vacib məsələdir. Bu həm də orta əsr İslam dünyasında məntiq elminin nə dərəcədə yüksək inkişaf etməsindən xəbər verən başlıca arqumentdir. O cümlədən, bu fikir adı gedən məkanda nəzəri mühakimələr və praktik-təcrübi ümumiləşdirmələrin qırılmaz sintezini də açıq şəkildə göstərir. Bu ancaq yüksək fəlsəfi biliklər və məntiqi mühakimələrlə silahlanmış fəlsəfi təfəkkürlü insanların gələcəyi nəticələridir. Zəkuyev qeyd edir ki, Bəhmənyara görə, məntiqin vəzifəsi təfəkkürü səhvlərdən qorumaqdan ibarətdir (1, s.70).

Zəkuyev yazır ki, Bəhmənyara görə, metafizika deyilən elmin mövzusu, ümumiyyətlə, mövcudiyyətdir. Onun vəzifəsi isə, mütləq mövcud sayılan varlığa əlavə olunan şeyləri öyrənməkdən ibarətdir (1, s.60). Bəhmənyarın bu tərfi ilə metafizika və fəlsəfə eyni anamlıdır (əslində, gerçəkdə də belədir). Bu mənada orta əsr filosofları metafizika və fəlsəfəni xüsusi olaraq bir-birindən ayırmamışlar. Fəlsəfəyə birbaşa mahiyyətindən irəli gələrək hikmət elmi, müdriklik elmi, metafizika və s. kimi adlar vermişlər. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Bəhmənyarda da fəlsəfə və metafizika terminləri mahiyyətə

⁶⁴ Yəni, praktikada artıq dəfələrlə sübut olunmuş, həqiqiliyi heç kimdə şübhə doğurmayan məntiqi formalar və ya ümumi anlayışlar nəzərdə tutur.

demək olar ki sinonimdir. Zəkuyev yazır ki, Bəhmənyarın hərəkət və sükunət haqqındakı baxışları da metafizik xarakter daşıyırdı (1, s.51). Bu da öz növbəsində dövrü nəzərə aldıqda tam təbii haldır. Orta əsr müsəlman aləmində, eləcə də Qərbdə hərəkət və sükunətə təbii qanunuyğunluqlar və təbiət qüvvələri kimi baxma fikri-kredosu əsaslandırılmış elmi səviyyədə mövcud deyildi. Çünki, qeyd olunan dövrün mütəfəkkirlərinə məlum olan biliklər olduqca məhdudluğu və fərziyyə xarakterilə səciyyələndirdi. Hərəkət və sükunətin metafizik suallar çərçivəsindən çıxaraq daha çox fizika və təbiətşünaslığın sualları sırasına daxil olması ənənəsi XVII əsrin sonlarından başladı. Bu ənənə, hətta XVII əsr elmi və fəlsəfəsinin banilərindən olan Dekart (1596-1650) və Spinozanın (1632-1677) dövründə belə metafizik haşiyəni tam olaraq tərk etməmişdir. Spinozaya hərəkət və sükunətin nədən və necə törəməsi fikri elmi şəkildə məlum deyildi. O, hərəkət və sükunəti Tanrının maddi atributunun sonsuz modusları kimi nəzərdən keçirirdi. “Tanrı, insan və insanın səadəti haqqında qısa traktat” (Korte Verhandelinge van God, de mensch en deszelvs welstand) adlı əsərində metafizik dildə onları Tanrının övladları adlandırdı (2, s.59).

“İbn Sinanın psixologiyası”. Zəkuyev bu əsərində Şərq peripatetizminin digər görkəmli nümayəndələrindən olan, ensiklopedik alim, eləcə də İslam dünyasının ən böyük filosoflarından hesab edilən İbn Sinanın (980-1037) psixologiya sahəsinə, bu elmin problemlərinə həsr edilmiş fikirlərini qruplaşdıraraq şərh edir. Bu kitab keçmiş Sovetlər birliyində İbn Sinanın məhz psixoloji görüşlərinə həsr olunmuş ilk xüsusi tədqiqat əsəridir.

Zəkuyev yazır ki, fəlsəfədə olduğu kimi ərəbdilli alimlərin psixologiya sahəsindəki yaradıcılığında da qədim yunan filosofları, xüsusən də Aristotelin təsiri açıq şəkildə hiss olunur (3, s.3). Şərq peripatetizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi İbn Sina Aristotel fəlsəfəsinin qatı tərəfdarlarından olsa da o, bir çox fəlsəfi məsələlərdə tamamilən əks mövqə tutaraq Aristoteli tənqid də etmişdir (3, s.10). Şərq peripatetizminin gerçək mahiyyəti və özünəməxsusluğu da böyük ölçüdə məhz elə Aristotel və aristotelizmin tənqidindən ibarətdir. Şərq peripatetizmini müəyyən mənada tənqidi fəlsəfə və ya fəlsəfi məktəb kimi təyin etmək doğrudur. Məşşailik aristotelizmin tədqiqi qədər tənqidi üzərində də qurulan İslam fəlsəfi təlimidir.

Zəkuyev İbn Sina ilə Antik fəlsəfənin, xüsusilə də onun klassik mərhələsinin bağlılığı məsələlərinin müxtəlif fəlsəfi problemlər əsasında hərtərəfli tədqiqinə də kifayət qədər geniş yer verir. O yazır ki, Aristotelin materiya və forma bölgüsünü qəbul edən İbn Sina psixologiyasında bədəni materiya, ruhu isə forma kimi təyin edirdi (3, s.17). Bu baxış bucağı müasir elmin nailiyyətlərindən irəli gələrək formaca dəyişsə də mahiyyətə bu gün də demək olar ki, əvvəllər olduğu şəkildə elmdə bir paradigma kimi qalmaqda davam edir. Zəkuyev yazır ki, İbn Sina ruh və bədənin əlaqəsi məsələsində Platonla Aristotel arasında orta mövqə tutur. Aristotel kimi o da düşünür ki, ruh bədənə birgə meydana gəlib zaman daxilində mövcud olur. Eyni zamanda, Platon kimi hesab edir ki, ruh bədənə birgə məhv olmadan əbədi olaraq yaşamaqda davam edir (3, s.73). Bu orta mövqə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi birinci növdə Şərq peripatetizminin özünəməxsusluğuna dəlalət edir. Şərq peripatetizminin ənənəvi peripatetizm fəlsəfəsinin davamı olmaqla bərabər həm də platonizm fəlsəfəsinin qeyri-ənənəvi davamçıların (neoplatonizm təlimlərini nəzərdə tuturuq) müəyyən məsələlərdə davamçıları olduğunu söyləməyə kifayət qədər əsas verir. Zəkuyevin özü də İbn Sina irsi ilə bağlı tədqiqatında bu məsələyə bir qədər fərqli aspektdən (daha çox tənqidi) toxunur. O, yazır ki, İbn Sina bəzi qnoseoloji problemlərin həllində nə Platon, nə də Aristotel xəttini davam etdirmədən mistik və neoplatonik xarakter daşıyan baxışlarını ortaya qoyurdu (3, s.6).

Zəkuyev İbn Sina fəlsəfəsilə müxtəlif İslam fəlsəfi məktəbləri arasındakı əlaqələrə də diqqət yetirir. Ensiklopedik təfəkkürə malik olan İbn Sinanın bilik dairəsi olduqca geniş olmuşdur. O, bir çox İslam fəlsəfi təlimlərinin əsas prinsiplərini dərinlən mənimsəyə bilmişdir. Bu kimi məqamlar İbn Sinanın yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Zəkuyev hesab edir ki, ərəbdilli İslam filosoflarından daxili-hissi qüvvələrin (*intuitiv kəşf nəzərdə tutulur-Z.R.*) mövcudluğunu ən çox müdafiə edən filosof məhz elə İbn Sina olmuşdur (3, s.46). Bu arqument İslam fəlsəfəsinin onun müxtəlif təlimlərilə qırıl-

maz sintezdə və ümumi vəhdətdə olmasına bir daha sübutdur. Həqiqətə gedən yolda daxili hisslərin (kəşf, himmət, bəsirət gözü və s.) rolunu sufizm, xüsusilə onun əsas fəlsəfi təlimlərindən biri olan vəhdəti-vücut təlimi (əkbərilik) və onun nümayəndələri əsaslı bir şəkildə ortaya qoya bilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sufizm neoplatonizmin bir çox prinsiplərini qəbul etsə də mahiyyəti və əsasən də hədəflərinə görə ondan tamamilə fərqlənir. Çoxsaylı dünya tədqiqatçıları tərəfindən gəlinən ümumi nəticə də belədir ki, sufizm Antik yunan fəlsəfəsinin bu təlimini tam yox, İslamın əxlaqi prinsiplərinə müncər edərək qismən mənimsəmişdir. Bu və bu kimi digər cəhətlərilə sufizm və ya vəhdəti-vücut təlimi panteizm fəlsəfəsi kimi qəbul olunmamalıdır. Sonuncu mühakimə ilə birmənalı olaraq razılaşılan belə müasir tədqiqatçılara misal olaraq; Ə.Əfifi (4, s.57), S.H.Nəsr (5, s.75), U.Çittik (6, s.79), A.V.Smironov (7, s.135-136), K.Əzimov (8, s.216), S.Həmid (9, s.59), İ.Nəsirov (10, s.31-32), K.Bün-yadzadə (11, s.162), M.Çakmaklıoğlu (12, s.453), A.L.Səidə (13, s.272) və onlarca digərlərini misal göstərə bilərik.

Zəkuyev İbn Sinanın psixoloji fikirlərinə də xüsusi diqqət yetirir. O yazır ki, İbn Sinanın psixoloji görüşlərində daxili qavrayıcı qüvvələr: ümumi hissi qüvvə (hissi müştərək), gümanedici qüvvə (vəhm), təsviredici qüvvə (xəyal), xatırlayıcı qüvvə (hafizə) təsəvvüredici qüvvə (mütəxəyilə) kimi təyin olunur (3, s.23). Bu bölgü təkcə İbn Sina və onun timsalında Şərq peripatetizminə aid olduğu qəddər demək olar ki, bütün İslami fəlsəfi, teoloji və teosofik təlimlərə (müəyyən mənada hətta sırf dini təlimlərə də) də aiddir. Amma onlar arasında fərq ondan ibarətdir ki, məsələn, məşşailər bu bölgünü əsasən rasioanal təfəkkürü üstün sayaraq həll etməyə çalışdıqları halda, sufilər rasioanal düşüncənin imkanlarının məhdud olmasından çıxış edərək ona qarşı irrasional düşüncəni qoyurdular. Sufilər mütləq nəticəsində öyrənilən biliklərin, eləcə də rasioanal təfəkkürün verdiyi məlumatları kafi hesab etmirdilər. İbn Ərəbi yazır ki, sirr elmi əqlə izah olunduqca çirkinləşir (14, s.78). Əksinə, İslam dünyasında məşhur olan digər cərəyan mötəziləyə görə əqldən kənar qazanılan istənilən bilik, istər hissi, istərsə də vəhmi özlüyündə naqisdir.

Zəkuyev yazır ki, İbn Sinanın psixoloji təlimi sonda əsaslı bir şəkildə empirizm və sensualizmə meyillənir (3, s.79). Bu hal da qaçılmazdır. Çünki, psixologiya sırf nəzəri bir elmdən daha çox praktiki biliklər üzərində qurulan elmdir. Bu mənada məşşailik rasioanal əsaslara malik bir təlim, onun əsas nümayəndələrindən biri olan İbn Sina isə rasioanalist filosof olsa da onun təcrübi biliklərə üstünlük verməsi əqlə qarşı çıxmaq, düşüncəyə qarşı hissləri qoymaq anlamına da gəlmir.

“Saflıq qardaşlarının fəlsəfəsi”. Əsərdə Zəkuyev tərəfindən saflıq qardaşlarının (İxvani-Səfa) bütövlükdə fəlsəfi dünyagörüşlərinə ümumi şəkildə nəzər salınır. Onların fəlsəfi baxışlarının meydana gəlmə genezisi, bu qardaşlıqda təmsil olunan mütəfəkkirlər tərəfindən qələmə alınan çoxcildli öyüd və nəsihət topluları, saflıq qardaşlarının varlıq haqqında, o cümlədən psixoloji, sosial, siyasi, etik görüşləri və müxtəlif dinlər barəsində olan fikirləri qısaca tədqiq olunur.

Zəkuyev yazır ki, saflıq qardaşlarının təlimlərində Qədim Yunan, Qədim Şərq, İran və Hind fəlsəfi sistemlərindən əxz edilən məqamlar çoxdur (15, s.94). Zəkuyev bununla tədqiqat əsərində böyük coğrafi əraziləri əhatə edən mədəniyyətlər arasında ümumilik və bənzərliklərin olmasını da xüsusi olaraq önə çəkir. Əsərdəki günümüzdə aktuallıq kəsb etməkdə davam edən daha bir məsələyə gəldikdə Zəkuyev yazır ki, saflıq qardaşlarının irsi ensiklopedik xarakter daşıyaraq özündə həm qədim, həm də orta əsrlərin, demək olar ki, bütün mümkün elmlərini də ehtiva edirdi (15, s.19). Bu amil saflıq qardaşları adlanan cəmiyyətin üzvlərinin yüksək elimli və intellektual insanlar olmasından xəbər verir. Eyni zamanda, düşünürük ki, müasir elmdə olduqca aktuallıq qazanan elmlərarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, müəyyən mənada hələ orta əsr İslam dünyasında da aktual olmuşdur. Belə ki, saflıq qardaşlarının bir çox qəliz elmləri sadə nəsihət və öyüdlər şəklində, qısa və lakonik formada təsvir etmələri bu elmlərin çoxluq tərəfindən mənimsənilməsinə xeyli dərəcədə asanlaşdırmışdır. Zəkuyev qeyd edir ki, saflıq qardaşları öz fəlsəfi təlimlərini yaratmaqdan daha çox yaşadıqları dövrdə məlum elmi, fəlsəfi bilikləri yaymaqla insanlara əxlaqi və mənəvi dəyərləri aşılamağı əsas hədəf kimi qarşılarına qoymuşlar (15, s.31-32).

Fikirimizcə, tədqiqatın ən maraqlı məqamlarından biri də Zəkuyevin saflıq qardaşlarının (həm özlərinin, həm də fəlsəfi görüşlərinin) sonrakı əsrlərdəki sözlün tam mənasında, transformasiyaları məsələlərinə diqqətinin yetirməsindədir. Zəkuyev bu mübahisəli məqama aydınlıq gətirməyə çalışaraq yazır ki, iki yüz il mövcud olan “Saflıq qardaşları” fəlsəfi cəmiyyəti XI əsrin sonlarından başlayaraq öz fəlsəfi xarakterini itirdi və əxilik adlı sufi ordeninə çevrilərək Yaxın Şərqdə daha bir neçə əsr öz mövcudluğunu qoruya bildi (15, s.14). Saflıq qardaşları sufi ordeninə çevirilməklə öz fəlsəfi mahiyyətini itirmədən əksinə inkişafının yeni bir mərhələsinə qədəm qoymuş oldu. Daha uzunömürlü, çoxtəbəqəli və əhatəli (Məqribdən İndoneziyayaqədər) bir dini-fəlsəfi cərəyan olan sufilik saflıq qardaşlarının fəlsəfi təlimləri ilə zənginləşərək ümumilikdə İslam mənəvi mədəniyyətini də zənginləşdirmiş oldu.

Zəkuyev yazır ki, Aristotel fəlsəfəsi Yaxın və Orta Şərqin digər təlimlərində olduğu kimi saflıq qardaşlarının da əsas bələdçisi olmuşdur (15, s.35). Saflıq qardaşları Aristoteldən əlavə, Şərq peripatetiklərinin fəlsəfi təlimlərindən də bir çox şeyləri ehtiva etmişdirlər (15, s.36). Bu argument İslam fəlsəfi təlimlərinin bir-birindən tam təcrid olunmuş halda, hər birinin yalnız öz xətt ilə inkişaf etməsi fikrini bir daha tamamilə inkar edir. Bunun əvəzinə onlar arasında qırılmaz bağlarla əlaqələndən mənəvi körpülərin olmasını təsdiq etmiş olur.

“Ən-Nəzzamın fəlsəfəsi”. Zəkuyevin keçmiş Sovetlər məkanında ilk dəfə olaraq⁶⁵ Əbu İshaq İbrahim ibn Səyyar ən-Nəzzamın (775-845) fəlsəfi görüşlərinin tədqiqinə həsr edilmiş bu əsəri tanınmış fəlsəfə tarixçisi akademik Aleksandr Osipoviç Makovelskinin (1884-1969) redaktorluğu altında dərc edilmişdir. Əsərdə böyük İslam filosoflarından nəzzamiyə təriqətinin də qurucusu, mötəzilik təlimi isə ən parlaq nümayəndələrindən bir hesab olunan ən-Nəzzamın həyat və yaradıcılığı, ontoloji və qnoseoloji görüşləri, aləmdəki cisimlərin məkani baxımdan vəziyyətləri haqqında özünəxas fəlsəfi baxışları (kumun nəzəriyyəsi), onların hərəkət prinsipləri və qanunauyğunluqlarının təyin edilməsi, eləcə də filosofun psixologiya, Tanrı və din haqqındakı fikirləri, etik və siyasi görüşləri qısaca təhlil edilmişdir.

Zəkuyev yazır ki, mötəzilər doqmatizmin tam əleyhdarları olmaqla dərk etmə prosesində idrakın birinci və ən əsas şərti kimi şübhəni qəbul edirdilər (17, s.15). Zəkuyev ən-Nəzzamın nümunəsində mötəzilik fəlsəfəsinin rəşional əsasə malik olması fikrini bir qədər də inkişaf etdirərək yazır ki, mötəzilə nümayəndələri təbiət hadisələrini təbii qanunauyğunluqlar əsasında izah edilməsinin tərəfdarları idilər (17, s.84). Zəkuyev yazır ki, ən-Nəzzam yunan fəlsəfəsindən başqa, həm də müxtəlif Hind və İran mənşəli dini-fəlsəfi təlimlərlə də yaxından tanış idi (17, s.24). Eyni zamanda, Zəkuyev hesab edir ki, ən-Nəzzam psixoloji görüşlərində mahiyyətə dualizm təlimi olan məzdəkizmin və qədim natur fəlsəfənin də təsiri altında olmuşdur (17, s.100).

Zəkuyev qeyd edir ki, ən-Nəzzam saysız-hesabsız cisimlərdən təşkil olunmuş obyektiv aləmin, eyni ilə Şərq peripatetiklərində olduğu kimi materiya və formadan ibarət olduğunu qəbul etsə də ərəbdilli fəlsəfədə mövcud olan ikinci əsas istiqamət, yəni, cisimlərin bölünməz hissəciklər-atomlardan təşkil edilməsi paradikmasını rədd edirdi. Bunun əksinə olaraq ən-Nəzzam cisimlərin hissələrinə ayrılma bilməsi və sonsuz sayda bölünən hissələrdən təşkil olunması fikrini qəbul edirdi (17, s.48). Fikrimizcə, fəlsəfi tənəkkürlə təbiətdə hər şeyin bölünən, hissələrinə ayrılan olması fikri ən-Nəzzamın yaşadığı əsr üçün olduqca inqilabi bir ideyadır. Təsədüfi deyil ki, “təbiətdə bölünməz heç nə yoxdur” hipotezası XVII əsrdən başlayaraq bütövlükdə təbiət elmlərinin inkişafına təkən verən ən başlıca müddəalardan biri olmuşdur.

Zəkuyev ən-Nəzzamın mötəzilə fəlsəfəsinin ümumi ruhuna bir qədər zidd, sırf olaraq onun özünəxas nəzəriyyəsi olan kumun (gizlilik, gizli öncəməvcudluq) nəzəriyyəsi haqqında düşündüyü fikirlərini də qələmə alır. Ən-Nəzzamın fəlsəfi sistemindəki bu fəlsəfi məsələnin bəzi məqamlarını təhlil edir. Zəkuyev yazır ki, ən-Nəzzama görə, aləmdəki bütün təzahürlər və cisimlər əbədidirlər. Bütün bu

⁶⁵ Rus dilli fəlsəfi ədəbiyyatda ən-Nəzzamın fəlsəfi görüşlərinin yenidən tədqiqi kifayət qədər uzun bir zamandan sonra gerçəkləşmişdir (16).

kəsrət eyni zamanda həm də gizli potensial formada zamandan asılı olmayaraq mövcuddur. Gizlilikdən aşkara çıxma meydana gəlmə və ya yaradılışdır (17, s.67). Bütün kəsrəti ilə birgə aləmin statik yox, dinamik bir varlıq kimi qəbul edilməsi fikri Şərq fəlsəfi təlimlərində geniş yayılaraq müxtəlif nəzəriyyələrdə fərqli formalarda əsaslandırılmışdır. Hətta, sufizmin və onun aləmin maddiliyini inkar edən əsas fəlsəfi təlimlərindən biri olan vəhdəti-vücut təlimində belə aləm (zəticə yoxluq olub Tanrının surətinin təcəllilərində görünən aləm) hər an dəyişir-yenilənir. Vəhdəti-vücutda bu yenilənmə, dəyişmə xəlvül-cədid (yenidən yaratma, xilqətin davamlı təzələnməsi)⁶⁶ adlanır. Amma maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, Zəkuyev bu məsələnin, yəni aləmin-kəsrətin hər an yenilənməsi bu prosesin bitmədən əbədi təkrarlanması, hər şeyin zahir olub batinə keçməsi və əksinə dönüş etməsi kimi paradigmalарının kökünü ən-Nəzzama ruhən daha yaxın olan İslam mistikası-sufizmdə yox, Antik yunan fəlsəfəsində axtarır. Zəkuyev hesab edir ki, ən-Nəzzamın fəlsəfi sistemindəki bu preformizm (*kumun nəzəriyyə-sini bu eyni mənalı Qərb termini altında nəzərdə tutur-Z.R*) dahi şair Məhəmməd Füzulinin görüşləri-nə də təsir etmişdir (17, s.67).

Zəkuyev yazır ki, ən-Nəzzama görə, istər cisimlər, istərsə də aksidensiyaların hər an dəyişib yenilənərək fərqli formalar qazanmasının səbəbi kənardan yox, birbaşa cisim və aksidensiyaların öz təbiətlərindən hasil olan tələbatdır (17, s.86). Fikrimizcə, İslam fəlsəfəsinə mənsub filosofların əksəriyyətinə olduğu kimi ən-Nəzzamda da rast gəlinən bu fikir vəhdəti-vücutun xəlvül-cədid prosesindəki təcəlligahların təcəllini qorumaq üçün nümayiş etdirdikləri istedadları və qabiliyyətləri məsələsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Vəhdəti-vücutda istedad kəsrətin gerçək halıdır. Bu mistik fəlsəfi təlimin konteksti daxilində kəsrəti kəsrət edən, fərqlilikləri törədən mövcudlara xas müxtəlif istedadlardır.

Zəkuyev yazır ki, ən-Nəzzama görə, hərəkət mümkündən gerçəyə keçmədir (17, s.76). Fikrimizcə, hərəkətə orta əsrlərin doqmatik, çərçivəli düşüncəsi və bu düşüncəni ifadə edəcək elmi yox, poetik dili ilə məhz belə bir proses kimi qiymət vermək olduqca müsbət haldır. Bu fikir sonrakı dövrlərdə alimlər tərəfindən inkişaf etdirilərək hərəkətin təbii bir proses, öz qanunauyğunluqlarına tabe təbiət hadisəsi olması hipotezasını (fərziyyəsinə) doğurmuş oldu. Təsadüfi deyil ki, XVII əsrin kəşflərinin hamısı bu və ya digər dərəcədə hərəkəti fiziki bir proses kimi dərk edib onun fəlsəfi cəhətdən əsaslandırması sayəsində gerçəkləşə bildi. Bu məsələnin ardınca Zəkuyev yazır ki, ən-Nəzzam hərəkəti qəbul etsə də sükunəti inkar edirdi (17, s.77). Fəlsəfi fikir tarixində olduqca uzun ömürlü olan bu ideya XVII əsr fəlsəfəsində davam etdi. Məsələn, Spinoza da baxmayaraq ki, onun dövründə hərəkətin fəlsəfi konsepsiyası işlənilmiş və durmadan işlənilərək təkmilləşməkdə davam edirdi⁶⁷, o öz fəlsəfi sistemində sükunətə məntiqi yer tapa bilmirdi. Bu cəhətdən, sükunəti hərəkət ilə birgə, onları ayırmadan maddi atributun sonsuz modusu (motus et quies) hesab edirdi (2, s.252). Qeyd etmək lazımdır ki, sükunət nisbi haldır.

“Orta əsrlərin ərəbdilli məntiq tarixindən”. Zəkuyevin ölümündən sonra A.M.Ağahinin redaktorluğu altında dərc edilmiş bu kitabında orta əsr (əsasən XIII əsrdə) İslam coğrafiyasında yaşayaraq fəaliyyət göstərmiş ən tanınmış filosofların məntiq elmi ilə bağlı fikirləri və o cümlədən məntiqi görüşləri haqqında olduqca müxtəsər (bəzən bir-iki cümlədən ibarət) məlumat verilir.

Zəkuyev hesab edir ki, ərəbdilli fəlsəfənin və məntiqin inkişafında ərəb və müsəlman filosoflarının rolu olduqca azdır. Bu inkişafda əsas xidmətlər Suriya (*müəllif Yaxın Şərqdə ellinləşmiş və daha sonra da xristianlaşmış əhalini, xüsusən də xristian olan ərəbləri nəzərdə tutur-Z.R.*) və İran (*ərəb istilalarının qeyri-müsəlman olan yerli əhalini, xüsusən də atəşpərəstləri nəzərdə tutur-Z.R.*) alimlərinə aiddir. Antik fəlsəfəyə dərin bələd olaraq bu nəhəng irsin ərəb dilinə tərcüməsini gerçəkləşdirən müxtəlif dinləri təmsil edən xalqların rolunu nəzərə alıqda XII əsr Yaxın və Orta Şərq mədəniyyəti

⁶⁶ Vəhdəti-vücutda xəlvül-cədid məsələsi altında yaradılışın hər an yenilənməsi və bu yenilənmə ilə aləmin də yenidən yaradılışı nəzərdə tutulur.

⁶⁷ İsaak Nyutonun (1642-1727) fizika sahəsində apardığı dünyamiqyaslı tədqiqatları nəzərdə tuturuq.

yətini sözün tam mənasında ərəb-müsəlman irsi kimi təqdim etmək doğru deyil (18, s.17).⁶⁸ Bu fikir ilə qismən razılaşmaq olar. Belə ki, həqiqətən Yaxın və Orta Şərqdə Antik irsin ərəb dilinə tərcümə edilməsində qeyri-müsəlmanların böyük xidmətləri olmuşdur. Məsələn, Abbasilər dövründə Bağdadda “Hikmətlər evi” (Beyt əl-Hikmə) adlı elm məktəbində fəaliyyət göstərən xristian tərcüməçilərdən, elə Zəkuyevin də tədqiqat boyunca adlarını çəkdiyi Huneyn ibn İshaq əl-İbadi (810-873), Kusta ibn Lukka (820-912), ehtimallara görə Farabinin müəllimi olmuş İohan bin Cilan (IX-X) və s. kimi alimlər öz tərcümələri ilə müsəlman filosoflarını Antik fəlsəfə və qədim elmi qaynaqlarla tanış etmişlər. Digər tərəfdən, ərəbdilli elm bu tərcümələr sahəsində Antik irsi orta əsr ehkamçı Qərb apologetika və sxolastikasının hücumlarından qoruyaraq növbəti əsrlərə miras olaraq ötürmüşdür. Rekonkista zamanı və bu faciəvi prosesin tamamilə bitməsi nəticəsində ərəblərin Pireney yarımadasından əbədi qovulmasından sonra onlarla bir məkanda eyni bir mədəniyyəti formalaşdıran ərəbdilli yəhudilər Renessans dövründə Antik yunan-roma irsini kütləvi şəkildə ərəb dilindən latın dilinə tərcümə etməyə başladı. A.O.Makovelski yazır ki, bilavasitə ərəb mədəniyyətinin təsiri altında yetişmiş və bu mədəniyyəti dərinlən mənimsəmiş yəhudi alimləri ərəb dilli fəlsəfi irsin latın dilinə tərcüməsini gerçəkləşdirməklə, həm də Qərbdə ərəb fəlsəfəsinin (*ümmilikdə ərəbdilli fəlsəfə nəzərdə tutulur-Z.R.*) mənimsənilməsinə də böyük xidmətlər göstərmiş oldular (19, s.255).

Zəkuyev hesab edir ki, məntiqin məqsəd və vəzifələrinin nədən ibarət olması sualında da ərəbdilli məntiqçilərlə Aristotel arasında fərqlər vardır. Belə ki, Aristotela görə, məntiqin əsas vəzifəsi əqli nəticələrin qaydalarını öyrənməkdən ibarətdir. Yaxın və Orta Şərqin ərəbdilli filosoflarına görə isə məntiqin vəzifəsi təsəvvürün düzgünlüyü, onun qaydalarının təyin olunması və bölgüsünün doğru aparılmasını öyrənməkdən ibarət olmalıdır (18, s.58). Zəkuyev Aristotel məntiqi ilə Yaxın və Orta Şərq məntiqi arasında kəşşən məqamları da təyin etməyə çalışır. O hesab edir ki, Yaxın və Orta Şərq filosofları ilə Aristotelin görüşləri arasında ümumilik yaradan amillərdən biri də induktiv və deduktiv əqli nəticələrdən birinə üstünlük verilmə məsələsindədir. Belə ki, ərəbdilli mütəfəkkirlər Aristotel kimi deduktiv əqli nəticəni ümumilikdə elmin də əsas məqsədi hesab edirdilər (18, s.68). Fikirimizcə, bu paradigma nəinki İslam dünyasında, hətta Qərbdə də ən uzunömürlü fəlsəfi paradigmalardan biri oldu. Mühakimə prosesində ümumi müddəalardan xüsusi nəticə çıxarmaq üsulu olan deduktiv metod, XVII əsrdə Frensis Bekon (1561-1626) tərəfindən ayrı-ayrı faktlardan və ya xüsusi mühakimələrdən ümumi nəticələri çıxarmaqla mühakimə yürütmək üsulu olan induktiv metodun⁶⁹ fəlsəfi-məntiqi cəhətdən üstünlüyünün əsaslandırılmasınadək elmdə hakim düşüncə kimi yaşadı.

Nəticə. Yekunda qeyd etmək istərdik ki, Zəkuyevin orta əsrlər İslam bölgəsi fəlsəfə tarixinin tədqiqinə həsr edilmiş araşdırmalarının XX əsr Azərbaycan fəlsəfə tarixində yeri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq o zamankı bəlli hakim ideologiyanın ruhunda yazılmalarına baxmayaraq Zəkuyevin əsərlərində bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan, tədqiqatçıları düşündürən bir çox fəlsəfi problemlər öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, Zəkuyevin tədqiqat əsərlərində onun ilkin mənbələrə istinad etməsi də təqdirəlayiq haldır. Birbaşa qaynaqlara istinadən ərsəyə gələn bu araşdırmalar, həm də tədqiqatçının yüksək elmi hazırlığından da xəbər verməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Zəkuyev, Ə.K. Bəhmənyarın fəlsəfi görüşləri. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1958. – 92 s.
2. Spinoza: Complete Works. – Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc, – 2002. – 967 p.
3. Закуев, А.К. Психология Ибн Сины. – Баку: Изд-во АН АЗССР, – 1958. – 89 с.

⁶⁸ Zəkuyev də adı gedən əsərində yazır ki, VIII-XII əsrlərdə təkcə yunan filosoflarının deyil, eyni zamanda da sanskrit, fars, suriya və digər dillərdə yazılmış elmi, fəlsəfi və dini əsərlər də ərəb dilinə tərcümə edilirdi (18, s.18).

⁶⁹ Ərəbdilli islam fəlsəfəsində induktiv metod istiqra adlanır.

4. Afifi, E.A. Fususu'l Hikem Okumaları İçin Anahtar (et-Ta'likat ala Fususi'l-Hikem). – İstanbul: İz Yayıncılık, – 2011. – 512 s.
5. Nasr, S.H. Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy. – New York: State University of New York Press, – 2006. – 380 p.
6. Chittick, W.C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination. – Albany: State University of New York Press, – 1989. – 478 p.
7. Смирнов, А.В. Ибн Араби. Избранное, Т.2, – Москва: Языки славянской культуры, – 2014. – 400 с.
8. Азимов, К. Проблема человека в религиозно-философских доктринах зороастризма и ислама. – Баку: Леттерпресс, – 2009. – 304 с.
9. Nameed, S. Wahdat al-Wujud and the Holy Qur'an // Mysticism in East and West: The Concept of the Unity of Being. – Lahore: Multimedia Affairs, – 2013. pp. – 59-67.
10. Насыров, И.Р. Ибн Араби: Избранное, Т.1, – Москва: Языки славянской культуры, – 2013. – 216 с.
11. Bünyadzadə, K. Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 242 s.
12. Çakmaklıoğlu, M. İbn Arabide Marifetin İfadesi. – İstanbul: İnsan Yayınları, – 2011.–576s.
13. Saeed, A.L. Allama Muhammad Iqbal's Concept of the Ego/Khudi and the Concept of Unity of Being // Mysticism in East and West: The Concept of the Unity of Being. – Lahore: Multimedia Affairs, – 2013. pp. – 248-276.
14. İbn Arabi Fütuhât-ı Mekkiyye Cilt I. – İstanbul: Litera Yayıncılık, – 2015. – 487 s.
15. Закуев, А.К. Философия Братьев чистоты. – Баку: Изд-во Ан АЗССР, – 1961. – 123 с.
16. Нофал, Ф.О. Ибрахим ибн Саййар ан-Наззам. – Москва: Языки славянской культуры, – 2015. – 152 с.
17. Закуев, А.К. Философия Ан-Наззама. – Баку: Изд-во Ан АЗССР, – 1961. – 119 с.
18. Закуев, А.К. Из истории арабоязычной логики средних веков. – Баку: Элм, – 1971. – 83 с.
19. Маковельский, А.О. История логики. – Москва: Кучково поле, – 2004. – 480 с.

Rəyçi:

Göndərilib: 30.01.2022

fə.l.e.dok., professor İ.Məmmədzadə

Qəbul edilib: 23.02.2022